

2. ԱՍԻԱԿԱՆ ԵՎ ԽԱՂԱՂՕՎԿԻԱՆՈՍՅԱՆ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԵՐԿՐՆԵՐ

Գևորգ Բախշյան Ռոբերտ Թումանյան

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ ՄՈԴԵԼԸ

Տնտեսական բարեփոխումների պատմական ակնարկ

1979 թվականից Չինաստանում սկսեցին իրականացվել մի շարք տնտեսական բարեփոխումներ: Կենտրոնական կառավարությունը գյուղատնտեսությամբ զբաղվողների համար նախաձեռնել էր գների խթանմանն ու արտադրանքի ավելացմանն ուղղված միջոցառումներ, ինչը նրանց հնարավորություն էր տալիս շուկայում ազատ վաճառել իրենց բերքի մի մասը: Բացի այդ, կառավարությունը արտաքին ներդրումներ ներգրավելու, արտահանումը խթանելու և բարձր տեխնոլոգիական արտադրանք Չինաստան ներմուծելու նպատակով ավերի երկայնքով ստեղծեց չորս հատուկ տնտեսական գոտիներ: Փուլային զարգացման հաջորդական քայլերը ուղղված էին որոշ ոլորտներում, հատկապես առևտրի ոլորտում տնտեսական քաղաքականության մշակումը ապակենտրոնացնելուն: Որոշակի ձեռնարկությունների տնտեսական վերահսկողությունը պատվիրակվել էր մարզային և տեղական ինքնակառավարման մարմիններին, որոնց, ընդհանուր առմամբ, թույլատրվել էր գործել և մրցել ազատ շուկայական տնտեսության սկզբունքներով, այլ ոչ թե պետական պլանավորման ուղղակի հսկողության ներքո: Առևտրի ազատականացումը խթանեց մրցակցությունը և ապահովեց օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ներհոսքեր: Չինաստանի տնտեսական բարեփոխումների աստիճանական (հատվածային) իրականացման նպատակն էր պարզել, թե որ տնտեսական քաղաքականությունն էր հանգեցում տնտեսության համար բարենպաստ արդյունքների (և որը՝ ոչ)՝ ապահովելով դրանց դյուրին ներդրումը նաև երկրի այլ մասերում:

Տնտեսագետները, ընդհանուր առմամբ, Չինաստանի արագ տնտեսական աճը վերագրում են երկու հիմնական գործոնների.

- լայնամասշտաբ կապիտալ ներդրումներ, որոնց աղբյուրներն էին ներքին խնայողությունները և օտարերկրյա ներդրումները,
- արտադրողականության արագ աճ:

Դրանք ընթանում էին զուգահեռաբար: Տնտեսական բարեփոխումները հանգեցրին տնտեսության մեջ արդյունավետության բարձրացման՝ նպաստելով արտադրության աճին և ռեսուրսների ավելացմանը՝ խթանելով տնտեսությունում լրացուցիչ ներդրումները:

Խնայողությունների մասնաբաժինը Չինաստանի տնտեսության մեջ միշտ մեծ է եղել: 1979 թ.՝ տնտեսական բարեփոխումների սկիզբում, ներքին խնայողությունները կազմում էին ՀՆԱ-ի 32%-ը: Դրանց մեծ մասն առաջացել է պետական ձեռնարկությունների շահույթից, որոնք կենտրոնացված կառավարության կողմից օգտագործվում էին որպես տեղական ներդրումներ:

Որոշ տնտեսագետներ Չինաստանի արագ տնտեսական աճի ևս մեկ հիմնական գործոններից են համարում արտադրողականության աճը (աշխատանքի արդյունավետության բարձրացումը): Այն հիմնականում պայմանավորված էր ռեսուրսների արդյունավետ վերաբաշխմամբ, հատկապես տնտեսության այն ճյուղերում (գյուղատնտեսություն, առևտուր և ծառայություններ), որոնք նախկինում վերահսկվում էին կենտրոնական կառավարության կողմից:

Տնտեսական աճի նոր տեսություններ. անցումային և ինստիտուցիոնալ փոփոխություններ

Չինաստանի տնտեսական աճն ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է այն դիտարկել որպես անցումային տնտեսություն, որը միևնույն ժամանակ զարգացող երկիր է: Կենտրոնացված պլանավորվող տնտեսությունից անցումը շուկայական տնտեսական հարաբերություններին Չինաստանում տևել է շուրջ երեսուն տարի: Երկրում բարեփոխումներն իրականացվում էին աստիճանաբար՝ մասնակի բարեփոխումների ռազմավարության սկզբունքով, որին բնութագրական էին ինստիտուցիոնալ նորամուծությունները և տարածաշրջանային փորձարկումները¹: Ձեռնարկված միջոցառումները գյուղական համայնքներում հաջողության հասնելուց հետո միայն ներկայացվում էին քաղաքային բնակավայրերում իրականացնելու համար՝ սկսած 1984 թվականից:

Երկուդի անցումային քաղաքականության (dual-track transition) արդյունավետության կարևորագույն գործոն է համարվում կայունությունը: Թույլատրելով ձեռնարկություններին իրենց արտադրանքի մի մասը վաճառել շուկայական գներով՝ իշխանությունները պետք է կարողանային վերահսկել շուկայի կառավարվող մասի ապրանքների վաճառքը, որ մասնակի ազատականացման ռազմավարությունը հաջողություն ունենար²: Չինաստանի բարեփոխումների վերջնական փուլը «բաց դռան» քաղաքականությունն էր: Չինաստանը, հարավային առափնյա նահանգներում ստեղծեց հատուկ տնտեսական գոտիներ, որոնք, ըստ էության, արտահանման համար նպաստավոր գոտիներ էին և բաց էին միջազգային առևտրի և արտաքին ներդրումների համար³:

Հատուկ տնտեսական գոտիներում շուկայական հարաբերությունների ներդրումը կառավարությանը թույլ տվեց փորձարկումների ենթարկել շուկայա-

¹ Qian, Y., Roland, G., & Xu, C. (1999). Why is China different from Eastern Europe? Perspectives from organization theory. *European Economic Review*, 43(4-6), 1085-1094.

² Murphy, K. M., Shleifer, A., & Vishny, R. W. (1992). The transition to a market economy: Pitfalls of partial reform. *The Quarterly Journal of Economics*, 107(3), 889-906.

³ Lardy, N. R. (1998). *China's unfinished economic revolution*. Brookings Institution Press.

կան ազատ հարաբերությունները չինական հասարակության մեջ: Այս միջոցառումները, սկսվելով 1979 թվականից, լիարժեքորեն կիրառություն գտան 1992 թվականից: Չինական բարեփոխումների հայր Դեն Սյաոփինը շրջագայեց Ֆուցզյանում և Գուանդունում գտնվող ամենավաղ ստեղծված հատուկ տնտեսական գոտիներում, և այդ ժամանակվանից ի վեր Չինաստանը ստեղծեց հատուկ տնտեսական գոտիների հետագա զարգացման ձևեր, ինչպիսիք են ազատ առևտրի գոտիները և բարձր տեխնոլոգիաների զարգացման գոտիները (HTDZs), որոնք ուղղված էին տեխնոլոգիական ոլորտներում օտարերկրյա ներդրումների ներգրավմանը և հետազոտությունների ու զարգացման խթանմանը (R&D):

Ինստիտուցիոնալ զարգացման և տնտեսական աճի միջև կապը հանդես եկավ որպես կարևոր գործոն աճի չբացահայտված մասերը բացատրելու համար¹: Չինաստանի թերզարգացած հաստատությունների առկայությունը, միևնույն ժամանակ համեմատաբար կայուն անցումը և նկատելի աճի տեմպերը Չինաստանի տնտեսական աճը դարձրին ֆենոմեն՝ առավել հանգամանալի ներկայացնելով ինստիտուտների փոխգործակցությունը տնտեսական աճի հետ:

20-րդ դարի վերջին ականատես եղանք, թե ինչպես աշխարհի շատ երկրներում կենտրոնացված պլանավորված տնտեսությունները ամենատարբեր սցենարներով անցում կատարեցին շուկայական տնտեսության համակարգին: Այս անցումներից շատերը բնութագրվում էին «մեծ պայթյունով», որը տնտեսության ազատականացումը համատեղում էր արագ սեփականաշնորհման և ժողովրդավարացման հետ:

Ըստ այդ տեսության՝ աճը տեղի կունենա միայն իշխանության անարդյունավետ կառավարման չեղարկմամբ և շուկայական հարաբերությունների ներդրումից հետո: Աճի տեսությունը արագացնում էր անարդյունավետության և անկայուն վիճակի վերացումը և շուկայական հարաբերությունների ներդրումը²: Արդյունքում որոշ երկրներ անցումային ժամանակաշրջանում անկում գրանցեցին, երբ կենտրոնացված պլանավորված համակարգի փլուզումից հետո ժողովուրդը տասնամյակներ շարունակ ապրում էր անկման և անորոշության լճացման պայմաններում:

Ի հակադրություն նրանց՝ Չինաստանը հետևեց միանգամայն այլ ուղու, որով տեղի ունեցան տնտեսական բարեփոխումներ, և անցումը դեպի շուկայական տնտեսություն կատարվեց առանց ժողովրդավարության հաստատման:

Շուկայական տնտեսությանը անցման մեկնակետից սկսած՝ ազատականացումը իրականացվեց աստիճանաբար, և մասնավորեցումը հետաձգվեց գրեթե երկու տասնամյակ: Չինաստանի աստիճանական մոտեցումը բարեփոխումներին հանգեցրեց ավելի քան երեք տասնամյակի բարձր և համեմատաբար կայուն

¹ Acemoglu, D., Johnson, S., & Robinson, J. A. (2005). Institutions as a fundamental cause of long-run growth. *Handbook of economic growth*, 1, 385-472.

² Persson, T., & Tabellini, G. (2006). Democracy and development: The devil in the details. *American Economic Review*, 96(2), 319-324.

աճի տեմպերի¹։ Աճի ուշագրավ տեմպերը ուղեկցվեցին չգարգացած իրավական և ֆինանսական համակարգերով, ինչը Չինաստանը դարձնում էր հանելուկ կամ պարադոքս՝ շեշտադրում կատարելով ձևավորված արդյունավետ իրավական և ֆինանսական համակարգերի կարևորությանը։

Անցումային տնտեսության համար ամենակարևորը ինստիտուցիոնալ զարգացումների և շուկայական տնտեսության ձևավորման օրինականացումն է՝ սեփականության իրավունքի հաստատումը և մասնավոր հատվածի զարգացումը, ֆինանսական ոլորտի հաստատությունների ու շուկաների զարգացումը և քաղաքական ինստիտուտների ազատականացումը։

Նեոդասական աճ. աշխատուժի արտադրողականություն և կորպորատիվ վերակառուցում

Նեոդասական աճի տեսությունը տնտեսական կայուն աճի համար կարևորում է երեք գործոնների համադրում՝ աշխատուժ, կապիտալ, տեխնոլոգիա։

Չինաստանի արագ տնտեսական աճը դարձավ լայն քննարկումների առարկա. դա պայմանավորված է արտադրողականության աճով, թե՛ կապիտալի և աշխատուժի կուտակումներով։ Ոմանք գտնում են, որ բարեփոխումների ժամանակահատվածում ընդհանուր արտադրողականության գործակիցը (TFP) հստակ բարելավվել է։ Ոմանք էլ գտնում են, որ Չինաստանի տնտեսական աճը մեծամասամբ պայմանավորված է կապիտալ ներդրումներով։

Այս տարակարծությունների մեջ առկա է միտում, որի հետ համաձայնում է ուսումնասիրողների մեծ մասը, այն է՝ ընդհանուր արտադրողականության գործակցի դանդաղումը 90-ականների կեսերից հետո։ Օրինակ՝ ըստ Համաշխարհային բանկի 1997 թ. հաշվարկների՝ ընդհանուր արտադրողականությունը 1978-1995 թվականներին կազմել է Չինաստանի աճի 30-58 տոկոսը, որն այնուհետև ակնհայտորեն նվազել է 1995 թ. ապրիլից հետո²։ Ընդհանուր արտադրողականության գործակցի դանդաղումը համընկնում է գյուղական եկամուտների աճի անկման և արտադրության մեջ համատարած անարդյունավետության հետ։ Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպությունը (OECD) 2002 թ. դրա պատճառներից է համարում մարդկային կապիտալի, հողի և այլ ռեսուրսների սխալ տեղաբաշխումը, աշխատուժի սխալ և անարդյունավետ օգտագործումը։ Այսպիսով՝ աճը հիմնականում ապահովել է կապիտալի կուտակումը, քանի որ աշխատուժի աճը նույնպես նվազել է 1978-1995-ի 2.34% -ից մինչև 1.07% 1995-2005 թվականներին։

Հարկ է նշել, որ Չինաստանի տնտեսության աճը 1970-ականների վերջից մինչև 1990-ականների սկիզբը, Արևելյան Ասիայի մյուս երկրների համեմատ, ավելի շատ պայմանավորված էր արտադրողականության, քան կապիտալի

¹ Prasad, E. S., & Rajan, R. G. (2006). Modernizing China's growth paradigm. *American Economic Review*, 96(2), 331-336.

² Zheng, J., Bigsten, A., & Hu, A. (2009). Can China's growth be sustained? A productivity perspective. *World Development*, 37(4), 874-888.

աճով: Այնուամենայնիվ, այդ ժամանակվանից ի վեր կապիտալ ներդրումների աճը հաճախ գերազանցել է ՀՆԱ-ի աճը: Պետք է գտնել հարցի պատասխանը՝ ընդհանուր արտադրողականության գործակիցը դանդաղե՞լ է, թե՞ բարեփոխումների արդյունքում բարելավումները կրել են մեկանգամյա բնույթ: Թերևս ավելի խոր ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ բարեփոխումներն ընդհանուր արտադրողականության վրա ունեցել են մեկանգամյա ազդեցություն¹, օրինակ՝ կապիտալի տեղաշարժը պետական սեփականությունից դեպի մասնավոր ձեռնարկություններ:

Նմանատիպ դրական միտում է նկատվել նաև աշխատուժի արտադրողականության վրա, երբ աշխատուժը գյուղատնտեսության ոլորտից 1995 – 2004 թվականներին տեղաբաշխվեց արդյունաբերության և ձեռնարկատիրության ոլորտ: Սակայն տնտեսական աճի վրա վերաբաշխման ազդեցությունը նվազում է 2000-ականներից², ինչը չի կարելի անդել աշխատուժի արտադրողականության վերաբերյալ:

Աշխատուժի արտադրողականության աճին նպաստող հիմնական գործոնը տեխնիկական արդյունավետության բարձրացումն է, ինչը խոստումնալից հիմք է կայուն աճի համար: Սակայն եթե տնտեսության զարգացման գործում կապիտալի և աշխատուժի ռեսուրսների ազդեցությունը կարող է չափելի լինել, ապա տեխնոլոգիաների ազդեցությունը տնտեսության զարգացման հարցում սահմաններ չունի:

Էնդոգեն աճ. մարդկային կապիտալի և աշխատաշուկայի բարեփոխումները

Էնդոգեն աճի տեսությանը համաձայն՝ տնտեսական աճը ստեղծվում է համակարգի ներսում՝ որպես ներքին գործընթացների անմիջական արդյունք: Մասնավորապես՝ կարևորվում է հետևյալը. ազգի մարդկային կապիտալի կատարելագործումը կհանգեցնի տնտեսական աճի՝ նոր տեխնոլոգիաների և արտադրության արդյունավետ միջոցների ստեղծման ճանապարհով:

Չինաստանի համար աշխատուժի մատակարարման աճը, կապիտալ ներդրումների և ընդհանուր արտադրողականության գործակցի հետ համեմատ, ընդհանուր առմամբ համարվել է աճի ոչ այդքան կարևոր գործոն: Չինաստանի տնտեսական զարգացման հարցում «մեկ ընտանիք, մեկ երեխա» դեմոգրաֆիկ քաղաքականությունը դանդաղեցրեց բնակչության աճը, ինչպես նաև աշխատուժի լիարժեք գործոնը: Սակայն տվյալ տեսությունը կարևորում է մարդկային կապիտալի զարգացումը՝ համարելով այն արտադրողականության և տեխնոլոգիական առաջխաղացման աղբյուր, ինչը ենթադրում է, որ տնտեսական աճը տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ մարդկային կապիտալը բարելավվում և կատարելագործվում է: Տեխնոլոգիական առաջընթացը, այսպիսով, բացատրվում

¹ Jefferson, G. H., Hu, A. G., & Su, J. (2006). The sources and sustainability of China's economic growth. *Brookings Papers on Economic Activity*, 2006(2), 1-60.

² Brandt, L., & Zhu, X. (2010). Accounting for China's growth

է որպէս կրթության, հմտությունների և վերապատրաստումների արդյունք՝ լրացնելով նեոդասական մոդելը:

Աշխատաշուկայի զարգացումը Չինաստանի համար ամենալայնածավալ բարեփոխումներից է: Երեսուն տարուց պակաս ժամանակահատվածում նրա զբաղվածության համակարգը վերածվեց մրցունակ համակարգի:

Այդ բարեփոխումները նպաստել են աշխատանքի արտադրողականության բարձրացմանը և, հետևաբար, էնդոգեն տնտեսական աճի, որտեղ արդյունավետությունը բարելավվում է մարդկային կապիտալի զարգացմամբ և խրախուսմամբ:

Աշխատանքային բարեփոխումների համակարգը հեռացավ պլանային տնտեսության սոցիալիստական արժեքային համակարգից: Շուկայական ուժերին ապավինելու հետևանքը հանգեցրեց տարբերակման և անհատական նվաճումների կարևորության բարձրացմանը՝ որպէս բարձր մրցակցային աշխատաշուկայում գոյատևման միջոց: Աշխատող հասարակությանը կոչ արվեց փոփոխություններ իրականացնել ինչպես սեփական արժեքային համակարգում, այնպես էլ իրենց հմտություններում՝ նոր աշխատաշուկայում և անորոշության ու անապահովության միջավայրում գոյատևելու համար:

Աշխատակիցների ապագայի բարձր անկանխատեսելիությունը, ղեկավարների և աշխատակիցների միջև իշխանության և եկամուտների վիճի ընդլայնումը պատճառ դարձան աշխատանքային իրավունքի արմատական փոփոխությունների իրականացման համար: Աշխատաշուկայի բարեփոխված քաղաքականությունների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ դրանք արտահայտվում են պահանջների և անձեռնմխելիության կտրուկ կրճատումներով, որոնք ուղեկցվում են բժշկական նպաստների վերացմամբ. ընկերությունները դրանք փոխարինում են սոցիալական ապահովագրությամբ, ազատականացվում է աշխատանքից ազատելու հնարավորությունը^{1,2}:

Այնուամենայնիվ, աշխատողների կորուստները որոշակի առումով փոխհատուցվում են: Մարդիկ ձեռք բերեցին իրենց զբաղվածությունը ընտրելու ազատություն, աշխատանքի էլաստիկություն՝ ըստ ձեռնարկությունների, և աշխարհագրական սահմանների ազատություն: Սոցիալական ապահովագրության համակարգի ներդրումը ոչ միայն ենթադրում էր պետության, ձեռնարկությունների և անհատ աշխատողների միջև բարեկեցության ապահովման պատասխանատվության բաժանում, այլև նախատեսված էր աշխատողներին ազատել ձեռնարկություններից կախվածությունից, ինչը բնութագրվում էր որպէս նոր ինքնավարություն:

Մարդկանց տեղաշարժվելու ազատություն տրամադրելով՝ մասամբ կրճատվեց գյուղական և քաղաքային բնակչության կենսամակարդակների տարբերու-

¹ Liu, L. 1996. 'A Gradual Approach'. *The China Business Review* 23: 19-25.

² Duo, J.D.C. 1995. *Xin Shi Qi Zhong Guo She Hui Bao Zhang Ti Zhi Gai Ge De Li Lun Yu Shi Jian* (Reform of the Social Security System in the New Era of China: Theory and Practice). Beijing: Central Cadre School of Chinese Communist Party Publisher.

թյունը, քանի որ գյուղական տարածքներից տեղի ունեցավ մարդկանց մեծ հոսք դեպի քաղաքներ: Սա էլ, իր հերթին, նպաստեց արդյունաբերության խթանմանը՝ ապահովելով էժան աշխատուժ:

Կոնվերգենցիոն տնտեսական աճ¹.

տեխնոլոգիական փոխանցումներ և նորարարություն

Կոնվերգենցիոն տնտեսական աճը ենթադրում է, որ աղքատ տնտեսություն ունեցող երկրները հակված են ավելի արագ տնտեսական աճի, քան հարուստ տնտեսություն ունեցող երկրները:

Չինաստանում մի շարք ուսումնասիրություններ նվիրված են նաև նորարարության վրա հիմնված տեխնոլոգիայի դերակատարմանը: Կառավարությունը բարեփոխման վերջին շրջանի մասում, գիտակցելով նորարարության կարևորությունը, 1985 թ. ընդունեց արտոնագրային օրենսդրություն և հետագայում ստեղծեց հեղինակային իրավունքի և ապրանքային նշանի օրենսդրություն: Մտավոր սեփականության իրավունքի ներդրումից հետո (որպես 2001 թ. իրականացված Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը միանալու գործընթացի մաս) չինական ընկերությունների ուշադրությունը և ձեռնարկատիրական ջանքերը ավելի ակտիվացան նորարարական գործունեության և արտոնագրային հայտերի նկատմամբ²: Սակայն բարեփոխումների սկզբնական շրջանում Չինաստանի իշխանությունները հիմնականում մտածում էին օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ներգրավմանը և առևտրի խթանմանը նպաստող գործառույթների քաղաքականությունների մասին: Նպատակը տեխնոլոգիաներից և նորու-հառուներից օգուտ քաղելն էր, ինչը բնութագրում է զարգացման կոնվերգենցիոն փուլը: Նման քաղաքականության միջոցով, գյուտեր անելուն և նորարարություններ ստեղծելուն ուղղված ջանքերի փոխարեն, երկիրը սովորում և ընդօրինակում է:

Կան մի քանի փաստարկներ այն մեխանիզմների վերաբերյալ, որոնց միջոցով օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները և առևտուրը տնտեսական աճ են խթանում³: Ընդունված տեսակետներից մեկն այն է, որ օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները և առևտուրը ժամանակակից տեխնոլոգիաներ և առաջադեմ գիտելիքներ կլանելու գործիք են: Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների առավելություններից մեկն այն է, որ նոր տեխնոլոգիաները արտասահմանյան ընկերություններն են բերում: Տեխնոլոգիաների փոխանցումը տեղի է ունենում երկու ճանապարհով՝ ուղղակիորեն լիցենզավորման պայմանագրերի միջոցով վաճառվող տեխնոլոգիայի փոխանցում, կամ նոր տեխնոլոգիայի փոխանցումը արտահանողներին իրականացվում է արտասահմանյան գնորդների կողմից:

¹ Հիպոթեզ, ըստ որի՝ աղքատ երկրները (մեկ շնչի հաշվով ցածր եկամուտ ունեցող) կունենան ավելի բարձր տնտեսական աճի տեմպեր, քան հարուստ երկրները:

² Hu, A. G., & Jefferson, G. H. (2009). A great wall of patents: What is behind China's recent patent explosion?. *Journal of Development Economics*, 90(1), 57-68.

³ Gylfason, T. (1999). Principles of economic growth. *OUP Catalogue*.

Հարկ է հաշվի առնել նաև արտադրողականության արդյունքը՝ պայմանավորված միջազգային մակարդակում ավելի մեծ մրցակցության դիմակայությունով: Այն փաստարկը, որ օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները և միջազգային առևտուրը 1980-ականների վերջից մինչև 1990-ականների կեսերը դրականորեն նպաստել են Չինաստանի ավելի արագ աճին, լայնորեն քննարկված և հիմնավորված է^{1,2}:

Չինաստանի համար օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները նպաստել են պետական և կոլեկտիվ հատվածների վերափոխմանը³:

Հարկ է նշել նաև, որ օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների տեղաբաշխումը պայմանավորված է էկզոգեն աշխարհագրական և քաղաքական գործոններով.

- հեռավորությունը խոշոր նավահանգիստներից,
- հատուկ տնտեսական և ազատ առևտրի գոտիներ ստեղծելուն նպաստելը,
- տեղական ինստիտուցիոնալ բնութագրերը, օրենքները և կանոնակարգերը,
- պայմանագրերի կատարումը,
- ենթակառուցվածքների տեղական ծախսերը,
- աշխատանքի շուկայի պայմանները,
- դպրոցների առկայությունը և այլն:

Անդրադառնալով R&D-ին՝ Չինաստանում հետազոտությունների և զարգացումների, դրանց տեղայնացման և աճի վերաբերյալ ուսումնասիրությունները սահմանափակ են: Օգտագործելով մարզային տվյալները, որոնք ընդգրկում են 1996–2002 թվականների ժամանակահատվածը, հայտնաբերվել է, որ տեղական R&D-ի զարգացումը դրական և վիճակագրորեն էական ազդեցություն ունի տնտեսական աճի վրա⁴: Գնահատականները վկայում են նաև, որ միջազգային տեխնոլոգիական տեղայնացումները պայմանավորված են դրանց իրականացման նահանգից: Հաջողությունը պայմանավորված է տեղայնացման ունակությունից, որը չափվում է մարդկային կապիտալի ներդրումներով և թափանցելիության աստիճանով:

Գիտելիքի կապիտալը զգալիորեն նպաստում է ինչպես R&D կապիտալի, այնպես էլ տեխնոլոգիաների ներմուծման կատարելագործմանը⁵: Նշվածը հիմնավորվում է նաև այն փաստով, որ ընդհանուր արտադրողականության գործակցի աճը պայմանավորված է ավելի շատ տեխնիկական առաջընթացով, քան արդյունավետության բարձրացմամբ, հատկապես այն ձեռնարկություն-

¹ Chen, C., Chang, L., & Zhang, Y. (1995). The role of foreign direct investment in China's post-1978 economic development. *World development*, 23(4), 691-703.

² Liu, X., Burridge, P., & Sinclair, P. J. (2002). Relationships between economic growth, foreign direct investment and trade: evidence from China. *Applied economics*, 34(11), 1433-1440.

³ Liu, Z. (2008). Foreign direct investment and technology spillovers: Theory and evidence. *Journal of Development Economics*, 85(1-2), 176-193

⁴ Mingyong, L., Shuijun, P., & Qun, B. (2006). Technology spillovers, absorptive capacity and economic growth. *China Economic Review*, 17(3), 300-320.

⁵ Brun, J. F., Combes, J. L., & Renard, M. F. (2002). Are there spillover effects between coastal and noncoastal regions in China?. *China Economic Review*, 13(2-3), 161-169.

ներում, որոնք առավել զգայուն են աճող մրցակցության և պահանջկոտ սպառողների նկատմամբ:

Եզրակացություններ և առաջարկություններ

Ամփոփելով ասվածը՝ կարելի է անդրադառնալ Չինաստանի երկարատև տնտեսական աճը բնութագրող երեք ժամանակաշրջաններին:

1. *Ազատականացման առաջին շրջան:* 1970-ականների վերջին և 1980-ականների սկզբին կենտրոնական կառավարության իրականացրած քաղաքականություններն ուղղված էին սոցիալական կապիտալ ստեղծելուն: Վերացնելով այն օրենքները և կարգավորումները, որոնք սահմանափակում էին չինացու արդյունավետ աշխատանքը՝ այս բարեփոխումները հանգեցրին տնտեսական գործունեության հեղեղի, որն ստեղծեց հսկայական հարստություն: Վատ կառավարվող կոլեկտիվի և կազմակերպությունների փոխարեն՝ քաղաքացիների համար օրինական դարձավ արտադրել ու վաճառել որպես անհատ: Սահմանափակ թվով ֆերմերներին թույլատրվեց տնօրինել քվոտաներից ավել մսացած, իրենց արտադրած ցանկացած մթերք, որից հետո գյուղատնտեսական բերքատվությունը գրեթե անմիջապես կրկնապատկվեց:

2. *Ենթակառուցվածքների զարգացման շրջան:* Չնայած աշխատանքի արտադրողականության ակտիվության աճին՝ շուտով սկսվեցին ենթակառուցվածքների և կարողությունների սահմանափակումներ: Սա Չինաստանի զարմանալի աճի երկրորդ փուլի սկիզբն էր, որը բնութագրվում է ներքին ռեսուրսների հստակ դասակարգմամբ՝ հանուն ներդրումային բում իրականացնելու: Ներդրումները ուղղված էին ենթակառուցվածքների ստեղծմանը: Քանի որ Չինաստանի ենթակառուցվածքների ունակությունը շատ ցածր էր տարածքային ենթակառուցվածքներն արդյունավետ օգտագործելու և շահագործելու հնարավորությունից¹, կենտրոնական մարմինների համար համեմատաբար հեշտ էր նույնականացնել արդյունավետ ներդրումային ծրագրերը: Տվյալ նախագծերում ներդրումներ իրականացնելու արդյունքում առաջացավ հարստության ստեղծման ևս մեկ աճ՝ 1990-ականների սկզբից մինչև 2000-ականների սկիզբ: Թեև բոլոր չինացիներն օգտվեցին հարստության այս ստեղծումից, սակայն նոր էլիտայի օգուտը անհամաչափ մեծ էր՝ կապված տնային տնտեսությունների եկամուտների աճի խոչընդոտների հետ², որոնք պայմանավորված էին մեծ խնայողական ֆոնդերի առկայությամբ: Ժամանակի ընթացքում այս նոր էլիտան նույնպես քաղաքականացվեց:

3. *Ներդրումների գերակապարում:* Չինաստանը դեռ շարունակում էր մնալ որպես համեմատաբար չզարգացած տնտեսություն՝ ոչ կատարելագործված սոցիալական, իրավական, ֆինանսական և տնտեսական հաստատություններով, ինչն էլ իր հերթին կաշկանդում էր իր քաղաքացիներին՝ հասնելու զարգացած

¹ Երբ սոցիալական կապիտալը գերազանցում է իր ֆիզիկական կապիտալը:

² Նման միջոցառումները թույլ կտային ապահովել ներքին ներդրումները, որոնք հետամնաց տնտեսություն ունեցող երկրներում հիմնականում անբավարար են:

երկրներին բնորոշ արտադրողականության մակարդակներին: Տնտեսության սոցիալական կապիտալը դեռևս շատ ցածր էր, որոշ դեպքերում՝ պայմանավորված այն քաղաքականությամբ, որը հանգեցրել էր ներդրումներով պայմանավորված տնտեսական աճին՝ թույլ տալով էլիտաներին վերահսկել սուբսիդիաների, էժան կապիտալի և հողի հասանելիությունը: Ներդրումների աճի հետ մեկտեղ Չինաստանի ֆիզիկական կապիտալը հավասարվեց սոցիալական կապիտալին¹, որից հետո լրացուցիչ ֆիզիկական կապիտալի ստեղծումը իրատեսական չէ, կամ, այլ կերպ ասած, իրական հարստություն այլևս չի ստեղծվում: Սակայն վերահսկող էլիտաների (հատկապես տեղական և քաղաքային մակարդակներում) կողմից ներդրումների շարունակական աճը խթանում է տնտեսական աճի ցուցանիշների բարելավումը: Այս ընթացքը շարունակվում է մինչ օրս:

Չինաստանի տնտեսության զարգացման մոդելների ուսումնասիրության, դրանց արդյունավետությունը հասկանալու և փուլային մակարդակով դիտարկման արդյունքում հնարավոր է Հայաստանի համար ընդօրինակելի զարգացման ծրագրերի առաջադրումը: Այսպիսով՝ զարգացող երկրի համար, ինչպիսին Հայաստանն է, առաջարկվում է իրականացնել քաղաքականությունների երկու ուղղություն:

1. Քաղաքականություններ, որոնք ուղղված են ուղղակիորեն բարելավելու գործարար միջավայրը՝ նրանց տալով իրենց անհրաժեշտ ռեսուրսները, ինչպիսիք են լավ ենթակառուցվածքները, կապիտալը և կրթված աշխատուժը: Տվյալ դեպքում, հաշվի առնելով Չինաստանի փորձը, հարկավոր է կիրառել տնտեսության զարգացման էնդոգեն մոտեցումը, այն է՝ կատարելագործել մարդկային կապիտալը:

1.1. պետությունը կարող է տնտեսական հաջողության ամուր հիմք դնել՝ կրթության ոլորտում ներդրումներ կատարելով, ապահովելով բարձրորակ կրթության լայնածավալ հասանելիություն, ընդլայնելով ոչ միայն բնակիչների տնտեսական հնարավորությունները, այլև տնտեսության զարգացման հավանականությունը:

1.2. Պետությունը կարող է բարձրացնել իր տնտեսական հնարավորությունները՝ ներգրավելով և խթանելով բարձր աշխատավարձ տրամադրող օտարերկրյա գործատուներին: Այս մոտեցումը հնարավոր է կիրառել այն դեպքում, երբ կրթության ոլորտում ներդրումների իրականացմամբ ավելացվում է կրթված, վերազգային կազմակերպություններին անհրաժեշտ աշխատողների թիվը:

1.3. Մարդկային կապիտալի զարգացմանն ուղղված միջոցառումները կարող են ներգրավել ոլորտներ, որոնք ունեն միջազգային կարևորություն և նշանակալի են մարդկության զարգացման ասպարեզում: Նման ոլորտներից են.

- նոր, առաջադեմ տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ,
- ավտոմատացված հաստոցներ և ռոբոտներ,
- ավիատիեզերական և ավիացիոն սարքավորումներ,

¹ Ենթակառուցվածքների զարգացվածությունը համընկնում էր այդ ենթակառուցվածքները արդյունավետ օգտագործելու ունակության հետ:

- նոր էներգետիկ տրանսպորտային միջոցներ և սարքավորումներ,
- էլեկտրասարքավորումներ,
- գյուղատնտեսական ապրանքներ,
- բիոֆարմա և առաջադեմ բժշկական ապրանքներ:

2. Քաղաքականություններ, որոնք ուղղված կլինեն սոցիալական կապիտալի բարելավմանը, որ անհատները և ձեռնարկությունները կարողանան արդյունավետ օգտագործել հասանելի ռեսուրսները: Բարեփոխումները ներառում են միջոցառումներ՝ ուղղված

- արտադրողականության խթանման կառույցների ստեղծմանը,
- կայուն և արդյունավետ իրավական համակարգի ստեղծմանը,
- կապիտալի արդյունավետ բաշխումը ապահովող ֆինանսական համակարգերին,
- հարստության ստեղծման գործընթացում քաղաքական վերնախավի աննշան միջամտությանը,
- վարձակալության կողմնորոշվածությամբ վարքի խոչընդոտման վերացմանը¹,
- գործարարության կամ հասարակության համար տնտեսական արժեք ստեղծելու դյուրինության ապահովմանը:

Հարկ է նշել, որ սոցիալական կապիտալ ստեղծող բարեփոխումները յուրաքանչյուր երկրում խիստ անհատական են և կախված են այդ երկրի մշակույթից և պատմությունից, ինչը բացատրվում է այն հանգամանքով, որ զարգացման տեսությունների՝ իրենց ծագման երկրից դուրս միատեսակ կիրառումը տարբեր երկրներում հնարավոր չէ: Այս առումով՝ Չինաստանում կիրառված միջոցառումները կրկնօրինակելը նպատակահարմար չէ: Հարկավոր է մտածել հայկական սոցիալական առանձնահատկությունների մասին, ինչը կարող է հիմք հանդիսանալ այլ հետազոտական աշխատանքների:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Qian Y., Roland G. & Xu C. (1999). Why is China different from Eastern Europe? Perspectives from organization theory. *European Economic Review*, 43 (4-6), 1085-1094.
2. Murphy K. M., Shleifer A. & Vishny R. W. (1992). The transition to a market economy: Pitfalls of partial reform. *The Quarterly Journal of Economics*, 107 (3), 889-906.
3. Lardy N. R. (1998). *China's unfinished economic revolution*. Brookings Institution Press.

¹ Հասարակության ընտրության և տնտեսագիտության տեսության մեջ վարձակալության կողմնորոշվածություն նշանակում է, որ անհատը/ձեռնարկությունը ձգտում է մեծացնել իր ունեցվածքի բաժինը՝ առանց նոր արժեք, հարստություն ստեղծելու: Վարձակալության կողմնորոշվածության վարքագիծը հանգեցնում է տնտեսական արդյունավետության իջեցման՝ ռեսուրսների սխալ տեղաբաշխման, հարստության ստեղծման կրճատման, կառավարության վատնված եկամուտների, եկամտի անհավասար բաշխվածության մեծացման և ազգային հնարավոր պոտենցիալի անկման միջոցով:

4. Acemoglu D., Johnson S. & Robinson J. A. (2005). Institutions as a fundamental cause of long-run growth. *Handbook of economic growth*, 1, 385-472.
5. Persson T. & Tabellini G. (2006). Democracy and development: The devil in the details. *American Economic Review*, 96 (2), 319-324.
6. Prasad E. S. & Rajan R. G. (2006). Modernizing China's growth paradigm. *American Economic Review*, 96 (2), 331-336.
7. Zheng J., Bigsten A. & Hu A. (2009). Can China's growth be sustained? A productivity perspective. *World Development*, 37 (4), 874-888.
8. Jefferson G. H., Hu A. G. & Su J. (2006). The sources and sustainability of China's economic growth. *Brookings Papers on Economic Activity*, 2006 (2), 1-60.
9. Brandt L. & Zhu X. (2010). Accounting for China's growth.
10. Liu L. 1996. 'A Gradual Approach'. *The China Business Review*, 23, 19-25.
11. Duo J. D. C. 1995. *Xin Shi Qi Zhong Guo She Hui Bao Zhang Ti Zhi Gai Ge De Li Lun Yu Shi Jian* (Reform of the Social Security System in the New Era of China: Theory and Practice). Beijing: Central Cadre School of Chinese Communist Party Publisher.
12. Hu A. G. & Jefferson G. H. (2009). A great wall of patents: What is behind China's recent patent explosion?. *Journal of Development Economics*, 90 (1), 57-68.
13. Gylfason T. (1999). Principles of economic growth. *OUP Catalogue*.
14. Chen C., Chang L. & Zhang Y. (1995). The role of foreign direct investment in China's post-1978 economic development. *World development*, 23 (4), 691-703.
15. Liu X., Burridge P. & Sinclair P. J. (2002). Relationships between economic growth, foreign direct investment and trade: evidence from China. *Applied economics*, 34 (11), 1433-1440.
16. Liu Z. (2008). Foreign direct investment and technology spillovers: Theory and evidence. *Journal of Development Economics*, 85 (1-2), 176-193.
17. Mingyong L., Shuijun P. & Qun B. (2006). Technology spillovers, absorptive capacity and economic growth. *China Economic Review*, 17 (3), 300-320.
18. Brun J. F., Combes J. L. & Renard M. F. (2002). Are there spillover effects between coastal and noncoastal regions in China?. *China Economic Review*, 13 (2-3), 161-169.

Գևորգ Բախշյան

Ռոբերտ Թումանյան

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ ՄՈԴԵԼԸ

Համառոտագիր: Հոդվածում քննարկվում է Չինաստանի տնտեսական աճը տարբեր տնտեսական մոդելների տեսանկյունից: Հոդվածի նպատակն է ներդրում ունենալ Հայաստանի Հանրապետության հետագա աճի ապահովման ռազմավարական պլանավորման գործընթացում՝ վերլուծելով աճի պայմանները:

րի ստեղծման քաղաքականությունը: Ուսումնասիրությունը կատարվել է՝ հաշվի առնելով տնտեսական զարգացման մոդելների դրսևորումները, ինչպես նաև դրանց առանձնահատուկ մոտեցումները՝ առավել նպատակահարմար մոդելի ընտրության և դրա արդյունավետ տեղայնացման ապահովության համար:

Բանալի բառեր. տնտեսական մոդել, բարեփոխումներ, նեոդասական զարգացում, էնդոգեն զարգացում, կոնվերգենցիային զարգացում, մարդկային կապիտալ

**Геворг Бахшян
Роберт Туманян**

МОДЕЛЬ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ КИТАЯ

Аннотация: В статье рассматривается экономический рост Китая с точки зрения различных экономических моделей. Целью статьи является содействие процессу стратегического планирования обеспечения дальнейшего роста Республики Армения посредством анализа политики создания условий роста. Исследование проводилось с учетом проявлений моделей экономического развития, а также их особенных подходов к выбору наиболее целесообразной модели и обеспечению ее эффективной локализации.

Ключевые слова: экономическая модель, реформы, неоклассическое развитие, эндогенное развитие, развитие конвергенции, человеческий капитал

**Gevorg Bakhshyan
Robert Tumanyan**

MODEL OF ECONOMIC TRANSFORMATIONS OF CHINA

Abstract: The article reviews economic growth of China in terms of various economic models. The purpose of the article is to contribute to the process of strategic planning of ensuring the further growth of the Republic of Armenia by analyzing the policy of creating growth conditions. The study was carried out considering manifestations of economic development models, as well as their special approaches to the selection of the most appropriate model and ensuring its effective localization.

Keywords: economic model, reforms, neoclassical development, endogenous development, convergence development, human capital